

BAKİ XAN SARAYININ TARİXİ VƏ TALEYİ

Kamil Fərhad oğlu İbrahimov

İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi
kamilferhadoglu@yahoo.com

Tural Kamil oğlu İbrahimov

Azərbaycan Turizm Bürosu
trlibrhmv@gmail.com

Acar sözlər: *İçərişəhər, Bakı xanları, saray kompleksi, arxeoloji qazıntılar, rus işğalı, hamam*

Qədim şəhərin ən yüksək nöqtəsində yerləşən Şirvanşahlar Sarayı tariximizin simvolu və dövlətçiliyin bir atributu olduğu kimi, Bakı xanlarının iqamətgahı da öz dövrünün dövlətçiliyinin və idarəçiliyinin rəmzi sayılmalıdır.

Xalq kəlamlarına, əfsanələrə, səyyah, yazıçı və hidroqrafların, həm də tədqiqatçıların yazılarına əsasən, Bakı xanları və onların iqamətgahı haqqında olan məlumatlar maraqlıdır. Bu faktların öyrənilməsi üçün ərazidə geniş tarixi tədqiqatların və arxeoloji qazıntıların aparılmasızəruri idi.

2016-cı ilə qədər bu əzəmətli saraydan bu günə qədər yalnız giriş portalı, bir neçə yararsız binalar, yeraltı hamam və kiçik bir məscid qalmışdı. 2016 – 2020-ci illərdə Bakı xanları kompleksinin ərazisində genişmiqyaslı arxeoloji qazıntılar, tarixi tədqiqatlar və etnoqrafik müşahidələr aparılmışdır. Son günlərdə bu möhtəşəm saray kompleksi tamamilə yenidən qurulub, ərazi abadlaşdırılıb və burada gözəl park salınıb.

ИСТОРИЯ И СУДЬБА ДВОРЦА БАКИНСКИХ ХАНОВ

Камил Ибрагимов

Турал Ибрагимов

Ключевые слова: *Ичери Шехер, бакинские ханы, дворцовый-комплекс, археологические раскопки, русская оккупация, баня*

Подобно тому, как Дворец Ширваншахов, расположенный на самой высокой точке Старого города, является символом нашей истории и атрибутом государственности в период управления своего времени, так

и резиденцию бакинских ханов следует считать символом государственности и правления своего времени.

Согласно тому, что гласят народные поговорки, легенды, писания путешественников, писателей, гидрографов, а также исследователей всегда интересовала информация о бакинских ханах и их резиденциях. Для изучения этих фактов потребовались обширные исторические исследования и археологические раскопки этого региона.

До 2016 года от этого великолепного дворца до наших дней сохранились только входной портал дворца, несколько полуразрушенных построек, подземная баня и небольшая мечеть. С 2016 по 2020 годы на территории комплекса Бакинских ханов проводились масштабные археологические раскопки, исторические исследования и этнографические наблюдения. Этот великолепный дворцовый комплекс полностью реконструирован, территория благоустроена, построен красивый парк.

HISTORY AND FATE OF THE BAKU KHANSPALACE

*Kamil İbrahimov
Tural İbrahimov*

Keywords: *Icheri Sheher, Baku khans, palace complex, archaeological excavations, Russian occupation, bathhouse*

Just as the Palace of the Shirvanshahs, located at the highest point of the Old City, is a symbol of our history and an attribute of statehood during the period of government of its time, so the residence of the Baku khans should be considered a symbol of statehood and rule of their time.

In accordance with what folk sayings, legends, writings of travelers, writers, hydrographers and researchers have always been interested in information about the Baku khans and their residences. The study of these facts required extensive historical research and archaeological excavations of the region.

Until 2016, only the entrance portal of the palace, several dilapidated buildings, an underground bath and a small mosque have survived from this magnificent palace to this day. From 2016 to 2020, large-scale archaeological excavations, historical research and ethnographic observations were carried out on the territory of the complex of the Baku khans. This magnificent palace complex has been completely reconstructed, the territory has been landscaped, and a beautiful park has been built.

Azərbaycanın qədim tarixi şəhərləri arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələrinə, həmçinin yazılı qaynaqlara əsasən öyrənilir. Müxtəlif vaxtlarda mədəni irsimiz qərəzli və məqsədli olaraq ya qismən, ya da tamamilə dağıdılmış, həcm və çəki fərqi qoyulmadan, qiymətli hesab edildiyinə görə, qarət edilmiş, başqa ölkələrə aparılmışdır. Bunların sırasına Şirvanşahlar və xanlıqlar dövrünü də aid etmək olar.

Şəhərlər bir növ canlı orqanizmdir. Hər şəhərin özünəməxsus taleyi olmuşdur. Bəzi şəhərlər hərbi, siyasi hadisələrdən kənar qalsa da, bir qismi tarixi hadisələrin güclü burulğanında çırpınmış, bir qismi talan və yanğınlara, feodal çəkişmələrinə, təbii fəlakətlərə tab gətirməyərək, məhv olmuş, digərləri isə əlverişli təbii-iqlim şəraitinə, güclü iqtisadiyyatına, ticarət və sənətkarlığının inkişafına görə çiçəklənərək şöhrət qazanmışdı. Bakı məhz belə şəhərlərdəndir.

İçərişəhərin ən hündür yerində yerləşən Şirvanşahlar sarayı necə dövlətçilik tariximizin rəmzi, öz dövrünün dövlətçilik – idarəçilik atributu sayılırsa, şəhərin cənub-şərq küncündə yerləşən Bakı xanlarının iqamətgahı da öz dövrünün dövlətçilik – idarəçilik simvolu sayılmalıdır.

Bakı xanları və onların iqamətgahları haqqında düşünərkən, həmişə tədqiqatçıları bir sual narahat edirdi. Xalq arasındakı deyimlərə, əfsanələrə, həmçinin o dövrün səyyah, yazıçı, mühəndis-hidroqraf və digərlərinin, habelə məlumatlara əsasən öyrəndiyimiz, lakin vizual görmədiyimiz, dağınıq tikililərin olduğu əraziyə necə saray deyə bilərik? Axı, biz və bizim ata-babalarımız bu möhtəşəm sarayı görməmişik. Məhz, bu problem məsələni araşdırmaq, geniş tarixi tədqiqat və bu ərazidə aparılacaq arxeoloji qazıntıların labüdlüyünü tələb edirdi. Bu əzəmətli saraydan 2016-cı ilə qədər sadəcə giriş portalı, bir neçə uçuq-sökük qəzalı bina, yeraltı hamam və kiçik məscid salamat qalmışdı.

Hələ 2000-ci illərdə Bakı xanlarının saray kompleksi ərazisində, yer altında qalmış bir tikilinin varlığı haqqında bizdə bəzi informativ məlumatlar var idi. Azərbaycan Dövlət Arxivində aparılmış araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdi ki, İçərişəhərin cənub-şərq hissəsində (Qoşa Qala qapılarının yanı, keçmiş hərbi hissənin ərazisi) son orta əsrlərə aid hamam olmuşdur. 1918-ci ildə rus təyyarəçisi V.L. Korvin-Kerberinsəmadan çəkdiyi fotosəkillərdə də hamam və onun qübbələri aydın görünür [1, s.98-99].

Postsovet məkanında isə bu ərazidə Hərbi Polis İdarəsi yerləşmişdi. Hamamın iki pəncərəsi Qoşa Qala qapılarından sol tərəfdə, şərq qala divarında hal-hazırda da qalır. 2006-2007-ci illərdə hətta bu pəncərələrdən içəri girib, bəzi tədqiqatlar aparmışdıq.

Məlum olduğu kimi, 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycan ərazisində 20-dən çox kiçik feodal dövlətlər -xanlıq və sultanlıqlar yaranmışdı. Bakı xanlığı ərazisinə görə kiçik olsa da, Azərbaycanın şimalında yaradılmış çox önəmli və strateji siyasi dövlət qurumlardan biri idi. Xanlar

feodal zümərəsinin ali təbəqəsi olmuşlar. Bakı xanlarının sarayında rəsmi olaraq aşağıdakı xanlar yaşamış və xanlığı idarə etmişlər:

I Mirzə Məhəmməd xan (Dərgahqulubəyin oğlu) 1747-1765

Məlik Məhəmməd xan (I Mirzə Məhəmməd xanın oğlu) 1765-1784

II Mirzə Məhəmməd xan (Məlik Məhəmməd xanın oğlu) 1784-1791;
1792-1802

Məhəmməd Qulu xan (I Mirzə Məhəmməd xanın oğlu) 1791-1792

Hüseyn Qulu xan (Hacı Əliqulu Ağa xanın oğlu) 1792-1806

Bakı xanlığının əsasını Dərgahqulu bəyin atası Hüseyn bəy Məhəmməd (hakimiyyət dövrü 1718-1723) qoymuşdur. Lakin 1723-cü ildə I Pyotr tərəfindən general Matyuşkinin başçılığı altında Bakıya göndərilən hərbi ekspedisiya zamanı şəhəri ruslara müvəqqəti təhvil verdiyinə görə, xəyanətdə ittiham edilən Hüseyn bəyin vəzifəsi əlindən alınmış, oğlu Dərgahqulu bəy Nadir şah tərəfindən xan kimi təsdiqlənmişdir. Maştağanın bəyi kimi fəaliyyətə başlayan Dərgahqulu bəy (hakimiyyət dövrü 1723-1731) isə Səfəvilərin şəhər valisi öldürüldükdən sonra Bakı valisi olaraq fəaliyyətini davam etdirmişdir. Səfəvilər dövründə Bakını son vali kimi idarə edən məhz Dərgahqulu bəy olub. Dərgahqulu bəy 1736-cı ildə döyüşlərin birində yaralanaraq, dünyasını dəyişib. Onun 11 yaşlı oğlu Mirzə Məhəmməd Nadir şahın ölümündən sonra Bakı xanı olub [2, s.150].

İyerarxiya nərdivanında “Bəy” titulundan yuxarıda duran xanlar cah-cəlallı sarayları, mülk və gəlirləri ilə həmişə seçilmişlər. Bakı xanlarının sarayı zənginlik və gözəlliyi ilə, nəinki rus generallarını, hətta adi rus əsgərlərini belə, məftun etmişdir. Vaxtilə indiki Qoşa Qala qapısının yaxınlığındakı beş həyətdə yerləşmiş saray, portalda yazılmış tarixə əsasən, 1750-51-ci illərdə bir neçə mərhələdə inşa edilmişdir.

Bakı xanları inzibati, maliyyə, hərbi və məhkəmə hakimiyyətini əlində cəmləşdirib, xanlığı öz mülkləri kimi idarə edirdilər. Öz bayrağı olan və xanlığa aid sikkələr zərb etdirən Bakı xanlarının Divanı bütün vergi, müharibə və sülh, eləcə də digər mühüm dövlət məsələlərini həll edirdi. Məlik Məhəmməd xanın oğlu II Mirzə Məhəmməd xana məxsus şəxsi möhür günümüzə qədər qorunaraq bizə çatmışdır.

Rusiya imperiyası tərəfindən Bakının 1806-cı il üçüncü işğalı (I işğal – 1723-cü ildə general-leytenant M.A.Matyuşkin, II işğal - 1796-cı ildə general V.Zubov tərəfindən) zamanı İçərişəhər ərazisində bir neçə tarixi məhəllə sökülmüş, o cümlədən də Bakı xanlarının evinin yerindəki bir neçə bina qismən dağıdılmışdı. Məhz o zaman Kiçik Oala küçəsi 1-13 sayılı ünvanlar ərazisindəki tarixi məhəllə sökülmüş, yerində Bakı qarnizonunu yerləşdirmək üçün əsgər kazarmaları tikilmişdi.

Bakı xanları Sarayının ərazisindəki kompleks bir neçə binadan ibarət olmuşdur. Bunlar “Məscid binası”, “Qonaq evi”, “Yataq evi”, “Tövlə” və

“Gülüstan”dan - yəni hovuzdan ibarət idi. Bu ərazidə su kəhriz sistemi, hamam və ovdan da var idi. Bakı xanlarının evinin yerindəki xanlığa aid ilk yeddi otaqlı, ikimərtəbəli “Yataq evi” adlanan bina 1730-cı illərdə məhz Dərgahqulu bəy tərəfindən inşa edilmişdir. Bina rus ordusunun qarət və özbaşınalığı ucbatından xeyli zərər görmüşdü.

Alman səyyahı Samuil Qotlib Qmelin 1785-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilmiş “Путешествие по России” kitabının III hissəsində Bakı xanlarının sarayından da bəhs edir. O, yazır: “Xanın dənizə yaxın hissədə, qarşısında gözəl bir bağın olduğu və qalanın bütün tikililərindən ayrı duran, indi təmir edilən evi var. İndiki xanın torpaq səddi yaxınlığında Şərq və Avropa üslubunda, hasara alınmış daha gözəl bir bağ var” [3, s.81].

Bakı xanlarının Abşeronda da bir neçə mülkləri və böyük bağları olmuşdur. Müasir dövrdə Nəsiminin heykəli və Milli Bankın yerləşdiyi ərazidəki bağlar çox möhtəşəm idi. 1858-66-cı illərdə Bakıda olan və unikal bir xəritə hazırlayan hidroqraf, kapitan-leytenant A.F.Ulski Bakı xanlarının sarayı, onların bağları və mülkləri haqqında çox maraqlı məlumatlar təqdim edir. Onun xəritəsində bu bağ “Ханский сад” kimi qeyd olunur: “Bağın mərkəzində böyük mülk ucalır. Yam-yaşıl və güllü-çiçəkli, hovuzlu bağda ceyrən, cüyür və tovuz quşları var, bülbüllərin oxuması insanı valeh edir...” [4, s.116-118].

XIX əsrin sonlarında nəşr olunan “Закавказский край - заметки” adlı kitabda da Azərbaycan xanlıqlarında xan saraylarındakı vəzifələr, sarayların təminatı, Bakı xanı Hüseynqulu xanın qala daxilindəki sarayının ümumi görünüşü haqda maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, XVII əsrin sonlarında, daha doğrusu 1684-cü ilin yanvar ayının 5-də, Səfəvi hakimiyyəti dövründə Bakıda olan alman əsilli həkim-təbib, etnoqraf və səyahətçi Engelbert Kempfer məhz Bakı xanlarının sarayı yerləşən ərazidə gözəl və yaraşığı mülklərin olduğunu yazır. Engelbert Kempferin istər London kitabxanasının arxivində qızıl fond da saxlanılan, qədim latın dilində yazdığı yol qeydləri əlyazmasında, istərsə də 1712-ci ildə çap edilən kitabında, həmçinin “Bakı” qrafik rəsminə bu ərazidə hər hansı bir hamamın olduğundan bəhs edilmir.

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili siyasi vəziyyəti rus işğalları üçün əlverişli şərait yaradırdı. Öz qüvvələri ilə Rusiya və Qacarlara müqavimət göstərə bilməyəcəklərini anlayan Azərbaycan xanları Rusiyanın onların istiqlalçılığını bərpa edəcəyinə inanırdılar. Bu isə, Azərbaycan xanlarını Rusiya təcavüzünə qarşı vahid cəbhə təşkil etməyə imkan vermirdi. 1802-ci ilin sentyabr ayında Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin edilən qədim gürcü zadəgan nəslinin nümayəndəsi, Azərbaycan xalqına kəskin münasibəti ilə fərqlənən general Pavel Sisianov Cənubi Qafqazda rus müstəmləkə siyasətinin icraçısı oldu.

1797-ci ilin martında rus qoşunları Azərbaycan ərazisini tərk edən kimi Fətəli xanın oğlu Şeyxəli xan yenidən bütün Quba xanlığını, o cümlədən Dərbənddə hakimiyyəti ələ keçirir. Şeyxəli xan Dərbəndi yenidən Quba xanlığına birləşdirib, eyni zamanda Bakı xanlığına öz iddiasını bildirdikdə Sisianov bundan bərk şiddətlənərək Dərbəndi geri qaytarmaq istəyir. O, 1803-cü ilin yanvar ayında qraf Voronsova yazırdı ki, “əlverişli vaxtda Dərbəndi tutmaq lazımdır, çünki bu mənə verilmiş göstərişin ümumi planına uyğundur”. Lakin çar bütün dağlı hakimlərin etimadını itirməkdən çəkinərək hələlik Quba xanlığına hücumu razılıq vermir [2, s.150].

XVIII əsrdə Rusiyanın Azərbaycana iki hücumu Dərbənddən keçməklə yönəlmişdisə bu dəfə hücum Car – Balakən və Gəncə istiqamətindən başladı. Çünki 1801-ci ildə, Şərqi Gürcüstanın işğalından sonra, Rusiya burada əlverişli şərait əldə etmişdi. Sisianov ilk zərbəni Gürcüstandan Azərbaycanın içərilərinə doğru uzanan yolun üstündə yerləşən Car – Balakən xalqına yönəltdi. 5 minlik gürcü qoşununun da yardım etdiyi general Qulyakovun başçılıq etdiyi rus hərbi hissələri 1803-cü ilin mart-aprel aylarında yerli əhalinin müqavimətini qıraraq, Balakəni ələ keçirib yandırdılar. Sonra isə Car işğal edildi.

Rus qoşunlarının Azərbaycan daxilinə sonrakı irəliləyişinin səbəbi Gəncə qalası idi. 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə rus qoşunları həmlə ilə Gəncəni aldılar. Cavadxan və onun oğlu Hüseynqulu ağa döyüşərək həlak oldu. Gəncə xanlığı ləğv olundu və dairəyə çevrildi. Şəhərin adı dəyişdirilərək, I Aleksandrın həyat yoldaşı Yelizavetanın şərəfinə Yelizavetpol qoyuldu.

1805-ci ildə İbrahimxəlil xan, Səlim xan, Mustafa xan asılı şəkildə olsada, öz mövcudluqlarını qorumaq üçün Rusiya ilə müqavilələr imzaladılar.

1805-ci ilin avqust ayında rus hərbi donanması Bakı limanına yaxınlaşmışdı. Hüseynqulu xan rusların təslim olmaq tələbini rədd etdi. Rus donanmasının komandanı general Zavalışinin əmri ilə şəhər atəşə tutuldu və mühasirəyə alındı. Hüseynqulu xan İran şahından yardım istədi. Şahın vəliəhdi Abbas Mirzə urmiyalı Əsgər xana öz qüvvələri ilə Bakının yardımına getməyi əmr etdi. Qubalı Şeyxəli xan da Bakıya yardım etməyə hazırlaşdı. General Zavalışin Bakıya İran və Quba tərəfindən yardım ediləcəyindən xəbər tutaraq Bakı ətrafından çəkildi və Lənkəran yaxınlığındakı Sara adasında düşərgə saldı. Bu hadisə rus komandanlığının Şeyxəli xana düşmən münasibətini daha da artırdı. Şeyxəli xanı Rusiyanın düşməni hesab edən general Sisianov şamaxılı Mir Mustafa xandan Quba xanı ilə heç bir şəkildə əlaqəyə girməməyi tələb etdi.

Şamaxını tabe edən general Sisianov 1806-cı ilin fevral ayında özü böyük qoşun dəstəsi ilə Bakı ətrafına gəldi və burada general Zavalışinin desant dəstəsi ilə birləşdi. Sisianov Hüseynqulu xandan Rusiya təbəliyi qəbul etməyi tələb etdi. Bakı xanlığı Rusiya hakimiyyətini qəbul etmiş digər

Azərbaycan xanları kimi xarici siyasət hüququndan məhrum olunmaqla yanaşı, xanlığın bütün gəlirləri rus xəzinəsinə göndərməli və xan isə ildə cəmi 10 min rubl məvacib almalı idi. Bakı qalasında rus qarnizonu yerləşdirilməli və xan hərbi məsələlərdə Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanının sərəncamlarına tabe olmalı idi.

Hüseynqulu xan bu şərtlərlə razılaşdığını bildirdi. Fevralın 8-də Sisianov polkovnik Yeristavinin müşayiəti ilə onu qala darvazalarının önündə gözləyən Hüseynqulu xanın görüşünə getdi. Sisianov görüş zamanı Hüseynqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəy tərəfindən öldürüldü. General Zavalışın rus qoşunlarını Bakıdan Saraadasına, oradanda Qızlara aparmağa məcbur oldu. Dörd ay sonra 1806-cı il iyun ayının 2-də general İvan Qudoviç Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin olundu. Rus qoşunları yenidən Azərbaycanda fəallaşdılar. İyunun 3-də general Qlazenapinin dəstəsi Dağıstana daxil oldu. 1806-cı il iyunun 21-də Dərbənd rus qoşunları tərəfindən tutuldu. Ulus mahalı Şamxal Mehdi xanın idarəsinə, Dərbənd şəhəri isə mayor rütbəsi almış Əli Pənah bəyin idarəsinə verildi[5, s.25].

1806-cı il oktyabrın 3-də Bakını döyüşsüz tutan ruslar növbəti hədəf kimi Qubanı seçdilər. Bakıda bir batalyon və Bakı limanında hərbi donanma saxlayan general Bulqakov noyabr ayının 11-də Qubaya doğru hərəkət etdi.

Bakının tutulması və general Sisianovun qətli haqqında Beşcildlik "Qafqaz muharibəsi"nin I kitabındakı "Bulqakov" fəslinin müəllifi A. Potto yazır ki, "...1806-cı ilin yayında "İnfanteriya (piyada qoşunları) generalı Sergey Alekseyevic Bulqakov artıq Dərbənddə idi. Qoşunlar gələcək yürüşə tam hazır olduğdan sonra general onları Quba və Qazıkumık əyalətlərindən yan keçərək, birbaşa Bakıya apardı. O, şəhərə yaxınlaşanda bəyannamə göndərərək, sakinləri rus imperatorunun mərhəmətinə sığınmağa çağırır və əks təqdirdə, "məğlubedilməz qoşunlarla şəhərin bünövrəsini silkələməklə" hədələdi. Bakı xanının yaxın adamlarından biri Süleyman bəy bəyannaməyə cavab olaraq Bulqakova çatdırdı ki, xan əfv edilməsə, şəhər sona qədər mudafiə olunacaq. Xalq hökmdardan iznsiz heç nəyə qol qoymayacaqdır..."[6, s.469]. Daha sonra Potto yazır ki, "knyaz Sisianovun ölümündə xanın günahsız olduğu və qətlin onun iradəsi və istəyi ilə baş vermədiyi inandırıcıdır".

O dövrün müasirlərinin söylədiyinə görə, xan sarayının çox zəngin və gözəl tərtibatı olmuşdur. Məsələn, 1837-ci ildə Sankt Peterburqda dərc edilmiş «Кавказцы или подвиги и жизнь замечательных лиц, действовавших на Кавказе» adlı kitabda Qafqazın işğalı zamanı baş vermiş döyüşlərdə fərqlənmiş rus əsgər və zabitlərinin həyatı və göstərdiyi rəşadət haqqında məlumat verilir. "General-leytenant Qlazenapın tərcümeyi-halı" fəslində 1806-cı ildə Bakının ruslar tərəfindən işğalı, Xan sarayının qarət olunması belə təsvir edilir: "Bakı xanının Bulqakov üçün təmizlənmiş sarayında bizim zabitlərin diqqətini divarlarda yağlı boya ilə ustalıqla çəkilmiş və qızıla

tutulmuş, döyüş səhnələri əks edilmiş tarixi şəkillər çəkdi. Onları qalib olan üçün uzun iskanəllərlə divarlardan qopardılar. Təəccüblüdür ki, bəziləri, hətta heç pozulmamışdı da. Ümumiyyətlə, bu ev çox zəngin idi: qapı və çərçivələr qırmızı çinar ağacından idi, çoxlu qiymətli xalçalar, ipək parçalar, hətta şərq adətinin əksinə olaraq güzgülər vardı. Görünür ki, xan çıxıb getməyə heç də tələsmirdi. Bütün bu var-dövləti bizimkilər elə təmizlədilər ki, heç nə qalmadı”[5, s.28].

A.V.Pottonun beş cildlik “Кавказская война” kitabının “Утверждение русского владычества на Кавказе” əsərinin I cildində, “Bulqakov” bölümündə sarayın qarət edilməsi belə təsvir edilir: 1806-cı ildə General Bulqakov Bakının zəbti zamanı Bakı xanlarının saray kompleksində qalarkən bu sarayın möhtəşəmliyinə heyran olmuş, onu məhz saray adlandırmışdır. Bulqakov, həmçinin saray və onun gözəlliyi haqqında əldə etdiyi məlumatlara əsasən bu saraya 10 xüsusi təcrübəyə malik sənətkarla gəlmiş və onların sayəsində divarlardakı yağlı boya ilə işlənmiş tabloları xüsusi alətlər (iskanəllər) vasitəsi ilə kəsdirərək öncədən hazırlanmış arabalarda Tiflişə göndərmişdir[6, s.470].

Digər rus hərbi tarixçisi Dubrovin yazır: “...general Bulqakov 3 dekabr 1806 –cı ildə Bakının yeni baş komendantlığının rəhbəri, general-mayor qraf Qudoviçə məktub yazaraq bildirir: “Bakı camaatının silahı olmadığını sizə bildirmək istəyirəm. Bakı xanları sarayının həyətində, qala divarlarına və məscidə yaxın bir yerdə yerləşən silah və barıt anbarlarını Mirzə xanın (II Mirzə Məhəmməd xan nəzərdə tutulur) məsləhəti ilə partlatdıq. Onun bizə sadıq olacağına ümidvarıq. Təcili olaraq ədliyyə naziri P.V.Lopyxinin nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, general Sisiyanovun qatillərinin tapılıb edam olunması və şəhər əhalisinin gözünün qorxudulması, həmçinin bir neçə bəyin və xanın qohumlarının ciddi cəzalandırılması vacibdir. Yalnız bu zaman sakitlik və çar hökumətinin rahatlığı bərqərar ola bilər” [5, s.25].

1808-ci ildə qraf Qudoviçə təsdiq cavabı gəlir və 1000 nəfər hərbi cəza tədbirləri üçün ayrılır. Xanın qohumları və yaxınları təqib edilir. Bəziləri sürgünə göndərilir. Qarşı gəlib, təzyiqli göstərən isə “carçı meydanı”nda (qala qapıları meydanı) asılır və güllələnir. Sisiyanovun qatillərindən biri olan və ələ keçirilmiş nökər Əmir həməzə isə səhra məhkəməsinə verilir. O, əsgər sıralarından keçirilərək çubuqla döyülür və sonra Sibirə sürgün edilir. Amma həmin dövrün şərəf məcəlləsinə görə knyazı və baş komandanı qətlə yetirən Əmir həməzə edam olunmalı idi.

Yataq evi adlanan xeyli zərər görmüş binada saray qarət edildikdən sonra, general Bulqakovun əmri ilə 1806-cı ilin oktyabrından 1807-ci ilin noyabr ayına kimi rekonstruktiv işlər görülmüşdü. Bina demək olar ki, rus memarlığı üslubuna bənzər elementlərlə bəzədilmişdi. Divarlardan iskanəllər vasitəsilə qoparılan qabartmalı bəzəklərin yerinə güzgülər vurulmuşdu.

Nəhayət, bütün bu faktları təsdiqləyən yeni tapıntı isə alman etnoqraf və rəssamı A.V.Kizevetterin “Sonuncu Bakı xanının güzgülü zalı”nın yağlı boya ilə çəkilmiş çox qiymətli rəsmi olmuşdur. Son orta əsrlərdə, hətta XVIII əsrin sonlarındanak Azərbaycan saraylarının bədii tərtibatında məlum olduğu kimi, aynabəndlik texnikasından geniş istifadə edilmişdir.

Bu otaq orta əsr Azərbaycan saraylarına xas olan böyük otaqların ən yuxarı hissəsini rəngli şüşəli şəbəkələrlə bəzəyən, “Şahnişin” adlanan tağlı artırma ilə tamamlanır. Şahnişində hər iki kənar hissədə, yenə də xalılarla döşənmiş hündür kürsülər, mərkəzdə isə fəvvarə aydın görünməkdədir. Rəsm əsəri o qədər ustalıq və dəqiqliklə, yüksək zövq və rəng çalarlarının zənginliyi ilə seçilir ki, səviyyəli foto çəkilişindən geri qalmır.

Şahnişin, əslində yalnız saraylara məxsus və sarayda küçənin, həmçinin həyətin yan tərəfinə baxan otağın ikinci və ya daha yüksək mərtəbəsində şahlara və ya xanlara layiq çıxıntılı, balkon tipli bir yerdir. Şirvanşahlar sarayı kompleksinin saray binasındakı “Şahnişin” öz əzəmətli və möhtəşəm memarlıq üslubu və gözəlliyi ilə insanı valeh edir.

Məlumdur ki, XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində yaranmış bütün xanlıqlarda hər bir xanın özünəməxsus saray tikilisi və saray interyeri olmuşdur. Onları birləşdirən həm ümumi, həm də fərqli cəhətlər vardır. İrəvan, Şəki, Gəncə xan saraylarının divar və tavanlarına yağlı boya ilə qızıla tutulmuş təbiət təsvirləri, döyüş səhnələri və portretlər çəkilmiş, stalaktitlər, buxarı və taxçalar güzgülərlə işlənmişdir.

Xan saraylarının ən böyük zallarında o dövrə xas olan fəvvarələrin olması da mütləq idi. Bu saraylar ümumi quruluşlarına, eksteryer və interyerlərinə görə fərqlənsələr də, eyni struktura və memarlıq üslubuna malikdirlər. Maraqlıdır ki, digər sarayların xarici interyeri də daxili qədər zəngin olduğu halda, Bakı xan Sarayının fasad quruluşu çox sadədir.

2015-ci ildə hamam kompleksində aparılan tədqiqat işləri, həmçinin Moskva və Sank-Peterburq şəhərlərinin Dövlət arxivlərindən gətirilmiş xəritələr üzərində aparılan araşdırmalar nəticəsində bu kompleksinin ayrıca divarlarının və hamam hasarının iki darvazasının olması aşkar edildi. Xəritələrdə bu qapılardan birinin Bakı xanları sarayının aşağı həyətinə, qala divarına bitişik hissədə olduğu və digərinin də Qoşa Qala qapıları tərəfində olduğu aşkarca görünür. Bakı xanları sarayı istiqamətində olan qapının eni 86 sm olmuşdur. Qapının hündürlüyü isə ərazi 1906-cı ildə rusların bu ərazini hərbi komendantlıq elan etdikdən sonra burada bir sıra dəyişikliklər edildiyindən və bu divar da çox güman ki, söküldüyündən qeyri məlumdur. XVIII əsrin II yarısı və XIX əsrdə İçərişəhərin mükəmməl qrafik xəritələrini hazırlayan rus hərbi hidroqrafları, şimal Qala qapısına (Qoşa Qala qapıları) yaxın su anbarının və bir məhəllə məscidinin olduğunu da xəritədə qeyd etmişlər. Bu ərazidə geniş

arxeoloji qazıntılar aparılmadığından əfsuslar olsun ki, xəritələrdə qeyd edilən bir neçə abidə aşkar olunmamış və hələ də torpaq altında qalır.

1919-cu ildən sonra kompleksdə daha bir neçə dəyişikliyə edilmişdir. Belə ki, XX əsrin 30-cu illərində hamamın ərazisindən kanalizasiya və su xətləri çəkilməsi NKVD - nin qərarı ilə həyata keçirilir. Beləliklə, diametri 1 metr olan 3 sıra azbes boru bu ərazidə quraşdırılır. 2015-ci ildə arxeoloji qazıntılar zamanı həmin 3 sıra azbes boru aşkar edilmiş və fotofiksasiya edilərək arxivləşdirilmişdir. Bu kanalizasiya və su xətti hamamın gimbəzlərinin üstündən keçdiyi üçün gümbəzlər dağıdılmış və hamamın içinə inşaat və təsərrüfat tullantıları tökülmüşdür.

Hamam kompleksinin əsas qapısı Bakı xanlarının saray kompleksinin Qala divarına bitişik divarı yanında olduğundan demək olar ki, bu hamam saraya aid olmuşdur. 1906-1908 - ci illərdə də rus mühəndisləri tərəfindən bu sarayın həyətində çox ciddi dəyişikliklər edilmişdir. Demək olar ki saray kompleksinin bəzi divarlarını çıxmaq şərti ilə bütün divarlar dağıdılmış və yerinə komendaturaya aid müxtəlif təyinatlı otaqlar tikilmişdir. Sarayda sonradan edilmiş dəyişikliklərə baxdıqda, hər mərtəbədə otaqların ciddi şəkildə kiçildilməsi və ya böyüdülməsi nəzətə çarpır. Sarayın hamam kompleksinə dair əlimizdə olan iki çizim (çertyoj) eyni həyətin və saray kompleksinin hər iki mərtəbələrinin planlarını əks etdirir. İstər ərazidə aparılan tarixi tədqiqatların nəticələri, istər arxeoloji qazıntıların yekunları, istərsə də arxiv sənədləri və rus hidroqraflarının xəritələrindəki göstəricilər sübut edir ki, bu ərazidə bir neçə abidədən başqa Xan Sarayı kompleksindəki bütün tikililər və inşaat qalıqları rus işğalından sonrakı dövrə aiddir.

Bundan başqa, Bakı xanlarının saray kompleksinin həyətləri bu barədə aydın məlumat verir. Araşdırdığımız xəritələrdən bəlli olur ki, saray kompleksinin təsərrüfat həyəti nisbətən daha geniş və aydın oxunan formadadır. Burada mətbəx, yemək otaqları, xidmətçi otaqları, xörək bişirmə otaqları, saxlama otaqları sutənzimləmə-paklaşdırma (su arıtma sistemi) və təmizləmə qurgusu, anbarlar, quyular, təndirlər yerləşir.

Həyətdə əsas tağlı girişlə üzbəüz dulusçu emalatxanası da mövcud olmuşdur. Bu dulusçu emalatxanası həyətləri biri-birindən ayıran divara bitişik və keçidə yaxın olduğundan çox kiçik otaqlardan ibarət imiş. Emalatxananın 5 kürəsi, dulusçu çarxı və bir təndiri də olmuşdur. Bütün bunlar rus mühəndisləri və hidroqraflarının hazırladıqları xəritələrdə öz yerini tapır. Kompleksin həyətində məscid olmuş və bu məscidin də ayrıca həyəti, minarəsi və ikiyaruslu otaqları var imiş. Bu fakt da xəritədə öz əksini tapır. Həyətdən Ovdan yaxınlığında gizli yeraltı yolun da olması və bu yolun arxeoloji parkın ərazisindən keçən yeraltı yol ilə bağlantısı olduğunu da xalq arasında söyləyirlər.

İkinci bir yeraltı yolun da Qoşa Qala qapılarının altından keçərək indiki Həsən Əliyev küçəsi istiqamətindəki yeraltı yol ilə bağlantısı olduğu da bizə məlumdur. Digər tərəfdən xəritəyə baxdıqda, başqa bir yeraltı yolun olduğu anlaşılır. Torpaq səviyyəsindən 4 metr dərinlikdə aşağıya enən pilləkənin olduğu və bu pilləkənin yer altında olan daha bir neçə otağa istiqamətləndiyi xəritədə açıq-aydın görünür. Beləliklə, burada yeraltı yolun olduğu və Donjon qalasının həyatında yerləşən silah anbarları ilə də əlaqəli olması xəritədə öz əksini tapmışdır.

Eləcə də, yeni tapılmış yeraltı hamamı da Xan Sarayı Kompleksinin bir tərkib hissəsi kimi qəbul etmək olar. Məşhur türk səyyahı Övliya Çələbi 1647-ci ildə İrəvan xanının bacısı ilə evlənən Bakı xanı Əşrəf xanın toyunda iştirak etmək üçün 10 gün Bakıda qonaq olmuşdur. O, “Səyahətnamə”sində Bakı qaləsindəki üç hamamdan söhbət açaraq, Mirzə xan hamamının daha xoş olduğunu qeyd etmişdir. Səyyahın Mirzə xan hamamı adlandırdığı yerin Qoşa Qala qapısı yaxınlığında, torpaq altından arxeoloji qazıntılar nəticəsində yeni aşkar olunub konservasiya edilən hamam olduğu ehtimal olunur. Bunu hamam divarından nümunə kimi götürülmüş və Almaniyada laboratoriya analizi nəticəsində 1640-1650-ci illərə aid olması müəyyən edilmiş ağac parçası da sübut edir. Düzdür, söhbət xanlığın yarandığı XVIII əsrdən deyil, XVII əsrin II yarısından gedir. Lakin göründüyü kimi, ali feodal zümrəsi olaraq, xanlıqdan əvvəl də xan titullu zənginlər olmuşdur. Ola bilsin ki, hamamın adını daşdığı Mirzə xan, Əşrəf xanın ya babası, ya da atası olmuşdur. Sonrakı əsrdə xanlığın əsasını qoymuş Hüseyn Mirzə Məhəmməd xan da əcdadının adını daşımışdır [7, s.67-69].

Bu hamamın şimal və qərb tərəfdən iki qapısı olmuşdur: xanlar və ailələri hamama gedəndə şəhər əhalisi üçün nəzərdə tutulmuş o biri qapı - şimal qapısı bağlanardı. XVII əsrdə mürəkkəb quruluşlu, böyük məshtablı belə bir hamamı ancaq xanlar və yaxud yüksək titullu insanlar inşa edə bilərdi. Mənbələrdən və tarixi ədəbiyyatdan bizə bəllidir ki, XVII əsrdə Səfəvi hakimiyyəti dövründə Bakı şəhərində (İçərişəhərdə) heç bir böyük həcmli ictimai bina inşa olunmamışdır.

Yuxarıda göstərilən arxeoloji qazıntıların yekunlarına, fakt və mənbələrə əsasən, bu tarixi məkanın “Bakı xanlarının Sarayı” adlandırılması tamamilə düzgün olardı. Bakı Xan Sarayı Kompleksinin bir tərkib hissəsi olduğu üçün yeni tapılmış və konservasiya olunmuş hamamın da “Xan hamamı” kimi adlandırılması və təbliğ edilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

- 1 İbrahimov K., Əliyev İ. 2016-cı ildə İçərişəhər ərazisində “Böyük Qala 50” ünvanında aparılmış arxeoloji qazıntılar haqqında. Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar. İllik toplusu. Bakı, 2016-17.
- 2 İsgəndərova M. Бакинское ханство. Bakı, 1999.
- 3 Гмелин С. «Путешествие по России для исследования трех царств природы». ч. 11.1, СПб.,1777.
- 4 БутковП.Г., Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год, 3 т. СПб., 1869.
- 5 Новоселов С. Кавказцы или подвиги и жизнь замечательных лиц, действовавших на Кавказе.«Жизнеописание генерал-лейтенанта Глазенапа» СПб.,1837.
- 6 Потто В.А. Кавказская война. «От древнейших времён до Ермолова» т.1., Кавказская линия, глава 3, Булгаков, 1899.
- 7 Əliyev İ., İbrahimov K., Axundov E. 2016-cı ildə Bakı xanlarının saray kompleksi ərazisində aşkar olunan hamamda aparılmış arxeoloji qazıntılar haqqında. Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası jurnalı № 1, Bakı, 2017.

Bakı Xan Sarayı

Xan sarayı ərazisində arxeoloji qazıntılar. !985-ci il-3

II Mirzə Məhəmməd xanın şəxsi möhürü

Общий вид дворца Бакинских ханов. Архив СССР